

Початок чернецтва на Святій Горі Афон

диякон Олександр Громик, священник Станіслав Беспалов

Монашество, являє собою раннє явище організованої християнської Церкви. Ослаблення морального ідеалу в Церкві у пізньо-римський і ранньовізантійський періоди, падіння рівня духовного життя в міських християнських общинах, проблеми в церковному житті внаслідок появи єресей і розколів і навіть наявність певних видів самітництва в інших релігіях, а, найголовніше, прагнення до Божественного ідеалу святості та самопожертви в здобутті Євангельських чеснот, викликали розвиток подвижницького ідеалу християн, як засобу духовного вдосконалення.

Загальну історію розвитку монашества ми всі знаємо досить добре. Та, на щастя, історично-богословська наука не стоїть на місці, вона заповнює історичні лакуни, заглиблюється в окремі історичні проміжки і висвітлює нові аспекти та робить нові відкриття. Все це дає змогу не тільки краще бачити окремо визначені історичні періоди, але і краще розуміти історичну картину всеціло в сукупності цих періодів. Саме тут і виринають з історичного мороку недосліджені чи малодосліджені місця, явища, а то й цілі періоди, серед них великою мірою можемо назвати Афон, а саме Афон чернечий. При всій теперішній знаменитості Святої Гори, на диво, сама історія Афону досліджена мало, щоб не сказати майже не досліджена. А, безперечно, що Афон – це саме те місце, яке варто дослідити.

Ми вважаємо не просто недоречно але і злочинно говорити неправду про таке священне місце, яким є Афон, навіть якщо така неправда і гарно виглядає. Афон буде ще гарніший тільки у світлі історичної і богословської правди. Тому ми з усіх наших скромних сил спробуємо історично об'єктивно наводити факти і робити аналіз подій, які стосуються Святої Гори Афону¹. Серед багатьох передань які

¹ *Див.: Василій (Кривошеїн), єпископ. Афон в духовній житті Православної Церкви // Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата. – Париж, 1952. – № 12. – С. 5-23; Материали міжнародної наукобогословської конференції «Россия – Афон: тисячелетіє духовного єдності». Москва, 1-4 жовтня 2006 року. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2008. – 475 с.*

стосуються Афону, деякі історично достовірні, якісь більш ймовірні, якісь менш, а деякі не мають майже ніякого історичного підґрунтя.

Серед них історики не наважуються назвати достовірним передавання про тілесні відвідини Афону Пресвятою Богородицею² (такі передавання виникають не раніше XVI ст.) і суперечать древній традиції, згідно з якою Матір Божа не залишала Єрусалим до Свого Успіння³; але визнають історично правдивим відвідини Афону ап. Павлом⁴. Маємо

² Зокрема, ні святі отці Церкви, ні древні її історики, Євсевій, Сократ, Созомен, Євагрій, ні візантійські хроністи, ні св. Андрій Критський, який зібрав передавання про Богоматір, ні життєписьменник святих Симеон Метафраст не говорили, що Афон є уділом Богородиці і що Богородиця хрестила жителів цієї гори. У всенічному каноні преподобному Петру Афонському, написаному творцем канонів преподобним Йосифом, нема ні слова про це, не згадано навіть і про явлення Богоматері святому Петру. Нема нічого подібного ні в Слові Константинопольського патріарха Філофея, яке він написав на захист Афону проти насмішок візантійського історика Григори на тамтешніх ісихастів, ні в церковній службі всім святим Афонським, яку склав вчений і побожний Никодим Святогорець (+1809 р.). Всі храми в Афонських монастирях розписані, але ні в одному з них не зображено пришествя Богоматері на Афон. У багаточисельних грамотах, які були даровані Святогорським обителям царями і патріархами грецькими, сербськими, болгарськими, російськими і господарями Молдавії і Валахії, є похвали Афону як винограднику, що наповнений райськими квітами, але ні в одній з них не сказано, що там була Богоматір (*Порфирий (Успенский), епископ*. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 213; *також дивись*: Православная энциклопедия. Т. IV. – М.: Церковно-научный Центр «Православная энциклопедия», 2001-2002. / Афон; *Хосроев А.П.* Из истории раннего христианства. – М.: Наука, 1997. – С. 68-157).

³ Свідчення Антіохійського єп. Евода, якого рукоположив ап. Петро (фактично майже сучасне для Богородиці). Свідчення Якова Єврея, хрещеного в Африці у дні царя Іраклія (перша пол. VII ст.). Свідчення єрусалимлянина св. Андрія Критського (VIII ст.) в слові на успіння Богородиці. У житті Богоматері, яке написав Єпифаній, монах і пресвітер Єрусалимський (955 р.). Свідчення Візантійського історика Кедріна. Свідчення Збірника 1182 року, що знаходиться в Святогробській бібліотеці (слово в слово приведені сказання Якова). У рукописному Синаксарі грецькому 1249 р. сказано, що св. ап. Іоанн біля Хреста Христового взяв Богоматір у свій дім і служив їй до успіння Богородиці, після успіння відправився в Ефес. Також звернемо увагу на слово св. Григорія Палами (XIV ст.), який говорить наступне: Богоматір явилась першому насельнику Святої Гори Петру Афонському і передбачила, що ця Гора з цієї пори буде постійною оселею монахів і пообіцяла Своє заступництво цій горі (але не сказано про попереднє перебування Богородиці на Афоні) (*Порфирий (Успенский), епископ*. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 214-216, 921, 1062; *також дивись*: Православная энциклопедия. Т. IV. – М.: Церковно-научный Центр «Православная энциклопедия», 2001-2002. / Афон). І древніша редакція Життя прп. Петра – Миколая Сінаїта не містить такого сказання, але сповіщає про явлення Богородиці прп. Петру.

⁴ У книзі Діань апостольських (гл. 17) згадано, що ап. Павло з македонського міста Філіппі пройшов в Фессалоніку через Амфіполь і Аполонію. Місто Амфіполь у той час знаходилось поблизу гирла річки Стримона, яка впадає в Егейське море неподалік від Афонського перешийка. Щодо Аполонії, то на шляху від Амфіполя до Фессалонік у дні

також і міфологічні передання щодо початків чернецтва на Афоні. Зокрема, за розповідями деяких святогорців, Костянтин Великий зробив дві справи на Афоні: 1) віддав цю гору монахам, переселивши її жителів в Пелопонес, і 2) побудував одну церкву і два монастирі⁵. Але ці розповіді фактично бездоказові, і повністю повірити їм ми не можемо з наступних причин.

По-перше, ні один давній візантійський історик не згадав про заселення Афона монахами в дні Костянтина Великого⁶. По-друге, у багаточисельних грамотах царських і патріарших, які були пожертвовані святогорським монастирям, нема ні слова про поселення монахів на Афоні в час Костянтина Великого. А в переліку осіб, що підписували діяння Вселенських Соборів, не значиться ні один прот, ні один апокрисарій афонський, тоді як значаться представники інших монастирів. По-третє, коли царював Костянтин Великий, тоді монашество тільки-но починалось у Єгипті, Палестині і Сирії, а в Римі і на всьому Заході, у Константинополі, Фракії, Македонії (де розміщений і Афон),

Павла стояла Аполлонія, та сама, яку Пліній ставив на Афонському перешийку. Іншого міста з такою ж назвою тоді не було на цьому шляху. Тож ап. Павло дійсно заходив в Аполлонію Афонську на шляху в Солунь (*Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 219-220*). За свідченням св. Луки, ап. Павло тільки проходив через це місто, тобто мимохідь проповідував там Слово Боже і був у небезпеці. Ап. Павло в Афоно-Македонській Аполлонії перетерпів одне з тих притиснень, про які він згадав у другому Посланні до Коринфян (2 Кор. 7, 5). Сп. Порфирий проводить певну паралель між 25 стихом 11 глави 2 послання до Коринфян і переданням міста Еріссі, стверджуючи, що саме там апостол ніч і день пробув в глибині (2 Кор. 11, 25). Причому не в морській, як це було додано перекладачами Н.З. на рос. мову (наприклад у перекладі Куліша цього слова немає), і не в тюремному підземеллі, яке знаходилось десь під берегом моря, як це пишуть деякі тлумачники, а в глибокій ущелині, або печері, у яку помістили його для захисту від небезпеки (мова про печеру біля м. Еріссо). Таке пояснення слів ап. Павла ніч і день в глибині провів, яке подав єп. Порфирий, погоджується з Афонським переданням, яке має сильний відтінок місцевості.

⁵ Наприклад лікар Іоан Комнін у своєму короткому описі Афона 1701 р. (!) писав наступне: «Протатський храм ... побудований Великим Костянтином, а потім всередині спалений відступником Юліаном». «Монастир Ватопедський ... створений Великим Костянтином, через декілька років зруйнований відступником Юліаном... Монастир Кастамоніт названий так тому, що він є обителлю Константа, тобто святого і великого Костянтина; або він був першим ктитором цього монастиря» (*Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 225-226*).

⁶ *Василь (Кривошеин), епископ. Афон в духовной жизни Православной Церкви // Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата. – Париж, 1952. – № 12. – С. 5-23; Григорович-Барский В. Г. Странствования по святым местам Востока (с 1723 по 1747 г.) / Союз писателей России; Подгот. текста к переизданию В. В. Павленко; Отв. ред. Г. С. Баранкова. – М.: Ихтиос, 2005. – С. 259-267.*

і в інших областях Костянтинової імперії, не було ні одного монастиря. Яким же монахам могла бути віддана тоді Афонська гора? Тим більше, що Костянтин, як ми знаємо від Євсевія, Сократа, Созомена, побудував велику кількість церков для християн, але не заснував ні одного монастиря⁷. По-четверте, на цій горі в дні святого імператора і після нього, навіть у п'ятому і шостому столітті, існували міста: Афос, Стратонікія, Діон, Одофіксос, Аканфос, Аполлонія та інші⁸.

Взагалі потрібно визнати, що свідчення багатьох афонських передань не знаходять підтвердження в древніх письмових джерелах. У них зустрічаються, як це і властиво усній традиції, неточності і анахронізми⁹. Втім, щодо цих передань, можемо сказати словами єп. Порфирія, відомого безпристрасного критика і переконаного супротивника будь-якого «благочестивого обману»: «Не відкидаю всіх цих передань тому, що вони, без легендарних прикрас, можуть бути підтвержені відкриттями християнських пам'ятників часів Костянтина Великого, Феодосія, Аркадія і Пульхерії»¹⁰. Адже дійсно бачимо, що ще й досі більша частина території Афону археологічно мало досліджена.

Таким чином можемо сказати, що на Афоні нема видимих свідчень існування там християнства в перші три століття після Різдва Христового; натомість існують свідчення існування там язичництва. Але ні такі свідчення, ні відсутність християнських пам'яток ще не дають нам підстав стверджувати, що раніше чи пізніше 321 року не було християн на Афоні¹¹.

Початок християнства на Афоні (IV століття). Про події на цій горі на початку четвертого століття християнського нема ніяких свідчень ні в сучасних, ні в пізніших письменників. Хоча єп. Порфирій на основі історичних свідчень робить висновки, що в першій половині IV ст. жителі Афона ще поклонялись ідолам¹². Цей факт підтвер-

⁷ Порфирій (Успенський), єпископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 228.

⁸ Вони перераховані у відомому творі Стефана Візантійського «Про міста», яке в скороченому варіанті піднесено було Юстиніану I, який воцарився в 527 р. (Порфирій (Успенський), єпископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 230-231).

⁹ Православная энциклопедия. Т. IV. – М.: Церковно-научный Центр «Православная энциклопедия», 2001-2002.

¹⁰ Порфирій (Успенський), єпископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 230-231.

¹¹ Там само. – С. 197-198.

¹² Історик того часу Ісихій вказує що на Афоні поставлена статуя Зевса, який і називається Афонським (Порфирій (Успенський), єпископ. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 74).

джує і напис на похоронному пам'ятнику діонського громадянина Германа¹³. На цій гробниці нема ні хреста, ні взагалі ніякого християнського знаку. З огляду на невеликі розміри гробниці, вона не могла б вмістити тіла двох людей, хіба лише у вигляді праху після спалення, що, в свою чергу, свідчить, що Герман був язичником, а не християнином (яким заборонено спалювати тіла після смерті). Також відомо, що ще і в IV столітті християнському на Афоні існували всі міста, які були там раніше. Про одне з них, саме про Аканфос, згадав письменник того століття Кесарійський єпископ Євсевій (+340) у своїй хроніці¹⁴. Отже, про виселення звідти всіх мирян, як стверджує про це одне з афонських передань, не може бути мови.

Але, крім ідолопоклонників, на Афоні того часу були християни. Існування їх тут доводиться історичною аналогією, мінейним записом і місцевими переданнями.

У ті часи в усіх найближчих до цієї гори областях знаходились церкви, які мали своїх мучеників, єпископів, священників і дияконів¹⁵. І якщо у всіх найближчих околицях Афона знаходились християни в часи Діоклетіана, Максиміана, Костянтина Великого і Феодосія, то по історичній аналогії ім'я Христове прославлялось і на Афонській горі.

У «Діяннях святих мужів» і в Місяцеслові царя Василя Порфірородного сказано, що «в македонському місті Аполонії в IV ст. постраждали від трибуна Тріпонтія св. мученики: Ісавр диякон, Інокентій, Фелікс, Єрмій, Перегрін і з ними два градоначальника Руф і Руфін». А оскільки в Македонії, за свідченням Стефана Візантійського, який перерахував всі Аполонії в грецькому царстві, існувало тільки

¹³ «Герман Іракла Діонісії Діонісіївні сожительниці своїй і собі заживо (зробив цю гробницю). Коли ж хтось інший дерзне відкрити чи покласти чужого, той дасть пеню митниці в 2000 фоллів і місту в 2000. Року 351, місяця Панімува». Зараз ця гробниця знаходиться в келарні Ватопедського монастиря і наповнена дерев'яним маслом (*Порфирий (Успенский), єпископ. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 74; Кондаков Н.П. Памятники христианского искусства на Афоне. – СПб., 1902. – С. 69-134*).

¹⁴ *Порфирий (Успенский), єпископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 264.*

¹⁵ У м. Солуні вже були мученики: Агафонід, Феодул, Анисія, Димитрій, Луп, Нестор, Олександр які постраждали при Діоклетіані і Максиміані; святительствували Олександр, який був присутній на Нікейському і Єрусалимському соборах (325, 335 рр.), Іоан, Аетій, Єремій, Асхолій (який хрестив великого Феодосія імператора). На о. Лімносі у християн був єпископ Стратегій, який підписав діяння Першого Вс. Собору в Нікеї. В м. Амфіполі (з якого ап. Павло ходив в сусідній Афон) при Діоклетіані постраждав ієрей Мокій, а в 347 р. єпископствував Нарцис (*Порфирий (Успенский), єпископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 264-265*).

одне місто Аполонія, а за вказівкою Плінія воно знаходилося на Афонському перешийку, то, значить, згадані мученики постраждали за Христа в цій Аполонії¹⁶. Отже, в часи Костянтина Великого і соправителя його Максиміана на Афоні разом з язичниками жили і християни.

Афонське передання згадує першого Афонського єпископа Климента, який прибув з Єрусалиму і хрестив тутешніх лаконів і побудував церкви в Клеонах на місці теперішньої Філофейської обителі і в Карей. Єп. Порфирій датує ці події 327/8 рр¹⁷. Правда, передання приписує побудову церкви в Карей імператору Костянтину¹⁸, але вірогідніше (зважаючи на скромні розміри самої церкви і відсутність прямих вказівок на це та взагалі будь-яких слідів цього¹⁹), що жителі Карей привернуті до Христа згаданим єп. Климентом побудували церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці своїми силами для себе.

Також у 329 р. (за Ватопедським Проскінітарієм) була побудована церква в Ватопедіоні місцевими християнами за повелінням-дозволом Костянтина Великого. Тоді ж солунські християни поблизу Ватопеда побудували Мартиріон на честь св. великомученика Димитрія Солунського²⁰. Підкреслимо також архітектурну схожість Ватопедської церкви з Карейською²¹. А загалом за часів імператора Костянтина на Афоні знаходимо п'ять християнських церков: Сколоську, Клеонську, Карейську, Ватопедську і Дмитрівську поблизу Ватопеда. Причому назвати ці церкви чернечими не дозволяє ні історія, ні археологічні факти.

Отже, можемо констатувати, що за часів рівноапостольного Костянтина на Афоні була велика кількість християн, хоча жили там і язичники. А афонські передання про початок християнства за Костянтина Великого мають під собою історичну правду; але підкреслимо, що мова йде про будову та існування не монастирів, а церков для мирян²².

¹⁶ Афонский Патерик: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Русский на Афоне Свято-Пантелеимонов монастырь; Афонское подворье, 2002. – С. 265.

¹⁷ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 267-269.

¹⁸ Те ж повторювали і передатчики цього передання: Ріко, Комнін, Барський (Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – С. 123).

¹⁹ Наприклад, у Ватопеді вціліла церква часів царя Феодосія 383 р. і поблизу Есфігмена висяється руїни храму побудованого царицею Пульхерією 445 р.

²⁰ Кондаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне. – СПб., 1902. – С. 57-60.

²¹ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 271.

²² Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – С. 120.

У 337 р. не стало в живих рівноапостольного Костянтина, але християнство, що засяло на Афоні в дні його, глибоко, хоча і не широко, пустило своє коріння так, що викорінити його не змогли і гоніння Юліана Боговідступника (361-363 рр. царювання). Коли цей імператор почав гоніння християн, тоді відбулись сумні події, були вщент зруйновані побудовані церкви, а самі християни на чолі зі своїм еп. Макарієм були змушені ховатись у неприступних місцях Афону. Так говорить нам місцеве передання, записане в «Історичному слові» Кастамонітського монастиря²³.

Вартий уваги ще один аспект початку монашества на Афоні, а саме – існування клірикальних общин, які формувались навколо архієрейської кафедри і в яких, за звичаєм того часу, жили нежонаті клірики (тобто ієреї, диякони, читці), користуючись загальним столом, займаючись читанням книг і рукоділлям та проводячи певний час у домашній молитві (як це було в обителях Євсевія Верчельського та Августина Іппонського). Так, у вже згаданому «Історичному слові» Кастамоніта вказується на еп. Макарія, який після гонінь Юліана Відступника за допомогою афонських христоролюбців з фундаменту відновив церкву св. Стефана архідиякона біля м. Сколоса, і, влаштувавши обитель, оселився в ній, де і подвизався богоугодно декілька років і спочив у мирі вже за царювання Аркадія, сина Феодосія Великого. У самому сказанні зовсім не згадується ні про ігумена, ні про монахів, однак згадується про обитель. Очевидно, це обитель не монашеська, не пустинна, а клірикальна²⁴. Подібна клірикальна обитель була побудована в місті Діоні в 383 р. з нагоди врятування племінника царя Феодосія Великого від потоплення поблизу цього міста²⁵. Причому в примітці укладача рукописного літопису Ватопедського монастиря зазначається, що в той час «у Ватопедіоні жили миряни»²⁶. Тож бачимо, що в IV столітті як Ватопед, так і Кастамоніт були не монастирі в повному і суворому розумінні цього слова, а були обителями клірикальними.

Фактично про падіння язичництва на Афоні і про повне православ'я тамтешніх християн можемо говорити лише за часів імператора Феодосія (379-395 рр.), який звелів зруйнувати всі ідолоські капища

²³ Кондаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне. – СПб., 1902. – С. 150-168.

²⁴ Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – С. 145.

²⁵ Більше про це дивись: Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002.

²⁶ Порфирій (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 275.

по всій імперії. Це повеління було виконано очевидно і на Афоні, тоді з вершини гори і була скинута статуя Зевса²⁷.

Початки монашества на Афоні (V – VIII століття). У V ст., за свідченням тодішнього письменника Стефана Візантійського, на Афоні і в близьких околицях його ще стояли міста²⁸. Загалом же в цьому столітті Афон нічим не прославився, тому й історичні хронічки нічого про той час не говорять особливого. Безперечно, не треба дивуватись тому, що на Афоні біля міст, сіл і фортець у V ст. поставали монастирі, адже тоді їх вже було багато на Сході і Заході. Таким чином, за свідченням істориків, протягом цього століття християнство не тільки утвердилось на Афоні, але в тамтешніх поселеннях Кареї, Хілантірі і Херові, виникли церкви на честь Богоматері Млекопитательниці і Хілантіриси та Спаса Радуючого²⁹.

Також і в VI столітті Афон зі своїми малими містами і обителями, клірикальними і монашеськими, нічим особливим не відзначився, не мав ні одної лаври, ні одного скита, ні одного Богом прославленого подвижника, ніякої іншої знаменитості, і тому не залишив і пам'яті в Четях-Мінеях та в історії взагалі³⁰. Але важливі події відбувались навколо Афону і вони спочатку опосередковано, а потім і прямо вплинули на самий Афон.

У VI ст., під час царювання Юстиніана I і його найближчих приємників, з 530 р. по 599-ий, північні народи, а особливо гунни³¹ і слов'яни³², майже безперервно вторгались у Візантійську імперію і

²⁷ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 276.

²⁸ Наприклад Афос (поблизу теперішньої Лаври), Аполонія (тепер Іериссо), Діон (тепер це Ватопед), Олофікос (поблизу Есфігмена), та інші (загалом 13) (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 266-267).

²⁹ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 278-279.

³⁰ Касторский А. П. Состояние православного восточного монашества со времени завоевания Константинополя турками (1453). – Казань, 1919. – С. 40-54.

³¹ Гуннам вже давно була відома дорога у Фракію. З 422 р. вони часто грабували цю область. У 447 р. грізний їх вождь Атилла пронісся до славнозвісних Фермопіл у Греції. В 499 р. до них приєднались їх родичі болгари і спустошували фракійські міста і села (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 281).

³² У 530 р. слов'яни вперше вступили в бій з греками (очоловав яких найкращий полководець Юстиніана – Мунд), і були розбиті греками. Але це не зупинило їх вторгнення у Фракію (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 282). В 550 р. слов'яни спробували взяти Солунь але були зупинені Візантійським воєначальником Германом. В 576 р. ними була спустошена Елада. В 586 р. за царювання Тиверія, вони числом 100 000 вторглись у Фракію, а в 597 р., за царювання Маврикія двічі нападали на Солунь, але без успіху (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 285).

спустошували її області, вбиваючи тамтешніх жителів нещадно. Вони обходили Афон, але громили близькі до нього місцевості, залишаючись там на проживання і таким чином змінювали стан жителів цієї гори. Так, похід гуннів в Елладу через Фессалію в 558/9 році вплинув на Афон. Тоді жителі фессалійського містечка Фтері (тепер Чаязи), що стояло неподалік від русла фессалійської річки Пінія, настрашені грабуванням гуннів відплили на близький до них Афон, де й оселились на місці зруйнованого в 458 р. м. Клеоне і назвали його Фтері³³.

Отже, протягом VI ст. нехлібородний Афон хоча і не постраждав від нашествия гуннів і слов'ян і навіть прихистив у себе фтерійців, а можливо, й інших греків, але не міг не відчувати великих незручностей, коли близькі до нього хлібородні місцевості, як-то: Кассандрійській півострів, Фессалія, Солунська обл., Фракія – були багаторазово спустошені. У той час афонітам не було з ким вести торгівлю (продавати те, що виростили і виробили), а хліб, який не ріс на їх кам'янистому ґрунті, вони могли отримувати хіба лише з малоазійського м. Смирни. Такий стан справ став вирішальним у підготовці Афону до оселення там монахів.

Про запус­тіння Афону перед поселенням на ньому монахів. Замітки еп. Ісидора про Афон являються останніми книжковими спогадами далекої давнини про цю гору. Пізніші письменники сьомого, восьмого і наступних століть не сказали про нього ні слова, навіть Візантійські історики, починаючи з Феофана, згадували про Афон дуже зрідка, мимохідь, а про стан тамтешніх монастирів на сказали абсолютно нічого. Але натомість у святогірських архівах знаходиться велика кількість матеріалів для історії Афону, за допомогою яких можна написати її достовірно, починаючи з кінця VII ст. до наших днів.

Фактично запус­тіння мирського Афону з його приходськими церк­вами і клірикальними обителями відбулось не через гуннів чи слов'ян, які не заходили туди, а від магометан, і відбулось це в малий проміжок часу між 670-676 рр³⁴. Адже, не маючи змоги нізвідки брати продо-

³³ На місці цього поселення виник Філофейський монастир, який в хроніках називався за іменем поселення Фтерійським, а за іменем свого засновника інока Філофея – Філофеевим. (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 283-284).

³⁴ З 670 р. по 676 р. аравітяни перекрили будь-яке морське сполучення Афона з Константинополем, Малою Азією і приморською Фракією; а в часи іконоборства з 726 р. по 780 р. на Афоні були вже лише одні монахи. Отже запус­тіння відбулось в цей період, а опосередковані свідчення приводять нас саме до вказаного часового проміжку між 670-676 рр. (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 287).

вольство (навіть хліб), під час цієї семилітньої війни з арабами, місце населення було виселене в Пелопонес царем Костянтином, але не Великим, а Погонатом. Так всі мирські поселення на Афоні опустіли і вже ніколи не відновлювались. Що стосується самих міст, то вони без жителів частково зруйнувались самі собою, частково були розорені сарацинами, частково були розібрані осілими там монахами після 676 р. на побудову келій, церков, башт, огорож³⁵.

З 676 р. за часів царювання імп. Костянтина Погоната (+685) у грецькому царстві запанував мир³⁶. Та після великих спустошень і переселень було необхідно навести лад в імперії загалом і на певних її частинах зокрема, тому Шостий Вс. Собор, скликаний саме за часів царювання Костянтина Погоната в 680 р., узаконив певні правила, за якими монахи і клірики повинні були мати стаціонарні осідки³⁷. До цих монастирів з великою ймовірністю були зараховані й афонські обителі, оскільки незадовго до Шостого Вс. Собору обезлюднілий Афон (саме десь після 676 р.) був відданий монахам царем Костянтином Погонатом, і туди йшли пустельники, монастирські монахи і набожні миряни, що відреклись від світу, і там будували собі малі обителі з матеріалів зруйнованих міст і селищ³⁸. Перші монахи влаштували центр свого управління під назвою Кафедри старців на Афонському перешийку і ввірили це управління так званому проту, тобто першому і його раді³⁹.

Перші монастирі на Афоні і події на Афоні з часу заселення цієї гори монахами до другого спустошення її арабами (680-830 рр.). Перші монастирі там виникли біля церков, запустілих міст та на їх околицях. Кафедра старців стояла в центрі перших афонських обителей, Комниця і Платі, св. Андрія і Мініци, Каліца і Вороскоп, Хілантір і Есфігмен, Ватопед, Афо і Клімент (увійшов у склад Іверської лаври

³⁵ Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – С. 104.

³⁶ *Василій (Кривошеин), єпископ.* Афон духовної життя Православної Церкви // Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата. – Париж, 1952. – № 12. – С. 5-23.

³⁷ Правило 18 і правило 42, в яких передбачалось навіть примусова направляти безхатніх кліриків і монахів в монастирі чи пустелі на постійне місце проживання.

³⁸ *Порфирий (Успенский), єпископ.* История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 330-331.

³⁹ Потрібно наголосити, що Кафедра існувала тільки до другого спустошення Афону (830 р.), адже після другого заселення гори монахами, з 870 р. центр управління їх знаходився вже в Карей (*Порфирий (Успенский), єпископ.* История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 333).

з 980 р.), Фтері (Філофей) і Палеомонастіріон (поблизу нинішньої Лаври св. Афанасія)⁴⁰, Дафна (Дохіар) і Кастамоніт⁴¹.

Першопочатково монастирі на Афоні були дуже маленькі, як це підтверджують їх руїни. Приблизно вони виглядали так: одноповерховий будинок з трьома-чотирма кімнатками, з келійною церковцею чоловік на шість і зі складом у маленькій башті, без огорожі, без двору, без дзвіниці. За яким уставом вони жили, яким був спосіб керівництва Кафедри старців над іншими монастирями – нам невідомо⁴².

У 685 р. помер Флавій Костянтин Погонат, тоді ж на престол був возведений його син Юстиніан II Ринотміт. Саме під час його царювання відбулось чергове слов'яно-валахське переселення, яке вже прямо стосувалось афонських монахів. За свідченням літописців (Феофана, Лева Граматика, Никифора Константинопольського), слов'яно-влахи фракійські і македонські частково силою були примушені підкоритись Юстиніану II, частково добровільно визнали його владу над собою. Імператор влаштував слов'янські поселення на берегах близької до Афону річки Стримона, а управління цими племенами було доручене стратигу, воєводі Стримонському⁴³. А вже з 726 р. по 780 р. у дні іконоборних царів Льва Ісавра, сина його Костянтина Копроніма і внука Лева, влахи (ріхіни і сагудати) безперешкодно прийшли разом зі своїми сім'ями на Афонську гору. Ці племена були навернуті в християнство афонітами і підкорились царям Константинопольським, але продовжили жити на півострові, тим більше, що отримали від іконоборчої влади, супротивної афонітам, право жити на Афоні і пасти там свої отари. Таким чином, Афон знову у восьмому столітті став мирським⁴⁴.

Друге спустошення Афона арабами і початок нового пустельножителства там (830-866 рр.). У 802 р. цариця Ірина, яка відновила іконошанування, була заслана на о. Лесбос, а на престіл зійшов патрицій Никифор Генік. При Никифорі і наступниках його Ставракії, Михаїлові Рангаві, Левові Вірменинові і Михаїлові Травлі, з 802 р. по 830 р., про те, що відбувалось на Афоні, свідчень нема. У 830 р. в дру-

⁴⁰ Порфирій (Успенский), єпископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 335.

⁴¹ Там само. – С. 336, 338.

⁴² Ніяких письмових свідчень до нас не дійшло, можливо через спустошливі другий (830 р.) і третій погроми арабів гори Афон.

⁴³ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Т. 3. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – С. 173-174.

⁴⁴ Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – С. 184.

гий рік царювання Феофіла, повністю був знищений грецький флот у битві з флотом арабським біля о. Фаса (знаходиться біля Афона у зоні видимості). З того часу арабський флот міг вільно грабувати всі грецькі острови, що він, власне, і робив, серед інших піддався спустошенню і Афон. Насельники його, як монашествуючі, так і мирські (влахи і жителі м. Аполонія), всі пішли звідти, хто куди, і це запустіння тривало декілька років⁴⁵.

Таким чином з 830 по 862 р. на Афоні не було монастирів заселених, а якщо перебували там аскети, то вони жили нарізно у печерах, в убогих хатинках, які можна скласти з каміння за день або два-три дні⁴⁶. Протягом 847-857 рр. існувало лише одне безмовне, одиночне пустинножителство біля височин Афону, тоді як з 676 р. по 830 р., як ми вже бачили, переважало життя монастирське, кіновіальне на протилежному кінці Афону, де стояла і керівна Кафедра старців під захистом укріпленого м. Аполонії⁴⁷.

Отже, друге запустіння Афону тривало біля 17 років, з 830 р. по 847 р.. Потім з 847 р. по 866 почали жити там аскети: Петро⁴⁸, Йосиф, Євфимій, Іоан Колов, Симеон, Онуфрій та інші, будували хатинки і церквочки для богослужінь, решта Афону пустувала.

⁴⁵ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 345.

⁴⁶ З життя св. Євфимія бачимо, що в 860 р. на Афоні вже була певна кількість аскетів, а 862 р. араби спалили Вагопедську церкву, де збирались на служби монахи. (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 346, 349).

⁴⁷ Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – С. 195

⁴⁸ Петро Афонський був перший безмовник-ісихаст на Святій Горі, який оселився тут в 681 р. Батьківщина його – Константинопіль. За своїм званням він був схолярій, тобто військовий сановник, служивший в такій школі, воїни якої фактично були імператорською гвардією і своїм місцем перебування мали імператорський палац. В 667 р. агаряни взяли його в полон в Сирії і відправили у фортецю Самара (біля р. Єфрат). Там він перебував років дев'ять (667-676 рр.). В 676 році Костянтин Погонат заключив мир з халіфом, після якого відбувся обмін полоненими, в числі яких був Петро. Після цього він відправився в Рим, де і прийняв монашеский постриг від папи Агафона. Біля чотирьох років він провів в Римі після чого прибув на Афон, який був відданий монахам у володіння і який тоді числився в єпархії Солунського архієпископа Іоана, вікарія апостольського престолоа в Римі. Петро прибув на Афон в 681 р. і оселився в печері поблизу вершини Афона, де і прожив п'ятдесят три роки. Блаженна кончина його настала в 734 р. Його нетлінні мощі були перенесені святогорцями в обитель Климента, але там же сховані «під спуд» – скоріше за все вже за царювання Костянтина Копроніма (741-775), іконоборця і нищителя святих мощей (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 340-344). Вже за часів Василя Македонянина в 880 р. мощі були перенесені в Карейський храм (Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 357).

Третє спустошення Афона арабами і третє, вже постійне, монашеське заселення Афону (866-971). У 866 р. з гори пішли і всі аскети, боячись арабів, і вона опустіла в третій раз, а почала заселятись втретє і остаточно після 870 р.⁴⁹.

Перший заселювач Афона монашого був Флавій Костянтин Погонат⁵⁰, другий – Михаїл III, а третій – Василій Македонянин.

Раніше за всіх оселився там Іоан Колов і побудував монастир (869) на тій частині Афонського перешийка, яка спрадавна належала Кафедрі старців. Потрохи з 870 р. безмовники і спільножитники почали збиратись на просторах Афону. Спочатку їх було мало, і тому вони не обрали собі прота і житейські свої справи доручали Іоану Колову на своїх зібраннях у древній Кафедрі старців, що сусідила з його монастирем⁵¹. Крім обителі Іоана, на Афоні не було монастирів, а жили самі пустельники за уставом безмовників, і жили в убогих помешканнях, а займались богоспогляданням. Але їх турбували і тривожили воєначальники, царські люди і жителі довколишніх селищ, пастухи зі стадами (влахи) і воловики з волами (слов'яни). Бажаючи врятуватись від таких турбот, вони випросили у царя Василія охоронну грамоту, у якій було заборонено всім мирянам навіть входити у внутрішні місцини Афона, щоб не порушувати безмовність тамтешніх відлюдників. Отже, вся гора Афонська належала монахам як древнє їх володіння⁵².

На початку царювання (886 р.) приємника Василія Македонянина, його сина, Лева Мудрого (+911) на Афоні засновується Ерісовська єпископія, це місто відродилось на місці зруйнованої Аполонії, а сама кафедра підпорядковувалась Солунському митрополиту, з церковним підпорядкуванням всього Афону єпископу Ерісовському (відзначимо що ця кафедра існує і досі)⁵³. Взагалі за час царювання Лева Мудрого вся гора як і раніше, з древньою Кафедрою старців, належала аске-

⁴⁹ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 353.

⁵⁰ Підкреслимо, що в афонських найдавніших писаннях Афон називається просто горою, Святою ж називати її повелів Костянтин Мономах (царював з 1042-1054 р.) а мирських жителів виселив спершу Костянтин Погонат, після нього Мономах, а потім цар Олексій Комнін біля 1114 року (Порфирий (Успенский), еп. История Афона. Т. 1. – М., 2007. – С. 229).

⁵¹ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 354.

⁵² Василій (Кривошеин), епископ. Афон в духовной жизни Православной Церкви // Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата. – Париж, 1952. – № 12. – С. 6.

⁵³ Порфирий (Успенский), епископ. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 358.

там⁵⁴. Афонські аскети жили, як і при Василієві Македонянинові, у різних хатинках і в будиночках з келійними церковцями, в яких відбувались богослужіння. Новостворена обитель Колова мала свої ниви, виноградники і сади в околицях Еріссо, а в Афонських безмовників нічого такого не було, адже вони годувались своїм рукоділлям⁵⁵.

Отже, після аналізу історичних, археологічних свідчень та афонських передань можемо зробити висновок. Початок самого християнства на Афоні припадає на часи правління імп. Костянтина Великого, після якого воно глибоко ввійшло в життя мирських афонітів. У кінці IV ст. на Афоні з'являються характерні для тодішньої епохи клірикальні общини і обителі. З плином часу на Афоні з'являються монахи і малі монастирки (як фактично і повсюди). Але все змінилось після нашестя гунів, слов'ян на області, що оточують Афон, а остаточно Афон був залишений мирськими жителями після війни Візантії з арабами (670). Наказом Костянтина Погоната жителі Афону були переселені на Пелопонес, і вже після того часу можемо говорити про заселення Афону суто монахами. Причому період заселення монахів на Афоні залежав від трьох періодів спустошення Афону: у перший раз запустів з 670 р. по 676 р., вдруге – з 830 р. по 847 р., втретє – з 866 р. по 870 р.

Таким чином, як ми бачимо, Афон тричі пустів і тричі заселявся монахами, а проміжки між запустіннями і заселеннями були нетривкі. Саме на цей період і припадає початок монашества на Святій Горі Афон.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
2. *Афонский Патерик*: В 2 ч. – М.: Русский на Афоне Свято-Пантелеимонов монастырь; Афонское подворье, 2002. – 558 с.
3. *Василий (Кривошеин), епископ*. Афон в духовной жизни Православной Церкви // *Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата*. – Париж, 1952. – № 12. – С. 5-23.

⁵⁴ *Порфирий (Успенский), епископ*. История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – С. 361.

⁵⁵ *Василий (Кривошеин), епископ*. Афон в духовной жизни Православной Церкви // *Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата*. – Париж, 1952. – № 12. – С. 10.

4. Гора Афон – гора святая. – М.: Изд-во «Лето», 2002. – 223 с.
5. *Касторский А. П.* Состояние православного восточного монашества со времени завоевания Константинополя турками (1453). – Казань, 1919. – 504 с.
6. *Кондаков Н. П.* Памятники христианского искусства на Афоне. – СПб., 1902. – 320 с.
7. *Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский.* История Русской Церкви. Т. 3. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1995. – 703 с.
8. Материалы международной научнобогословской конференции «Россия – Афон: тысячелетие духовного единства». Москва, 1-4 октября 2006 года. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2008. – 475 с.
9. *Порфирий (Успенский), епископ.* История Афона. Т. 1. – М.: ДАРЪ, 2007. – 1087 с.
10. Православная энциклопедия. Т. IV. – М.: Церковно-научный Центр «Православная энциклопедия», 2001-2002. – 752 с.
11. *Хосроев А. П.* Из истории раннего христианства. – М.: Наука, 1997. – 311 с.